

בשולי הספר דת יון של ת. זילינסקי

מאת חיים וירשובסקי

פרופ' תידאוש זילינסקי, דת יון, מורה דרך בדת יון העתיקה, תרגם והוסיף הסברים ומפתח ד"ר ג. אלקושי. ספרית דני למדע פופולרי ספר 39. הוצאת ראובן מס, ירושלים, תשי"א

תרגמוהו לכמה לשונות. אבל אף אם היה ספר זה יפה לשעתו, ספק בעיני אם עודנו יפה לזמננו אנו. ועל כל פנים, ספק בעיני אם יש בו בספר זה כדי לספק צרכיו של הקורא העברי. אני ממחר ואומר — כי הסתייגותי זו אינה תגובה לביקורת השלילית ברור בה שהמחבר מותח דרך אנב על היהדות. ביקרתו זו מלמדת רק על התפיסה שהוא תופס את הנצרות הקאתולית שהוא אדוק בה, והיא מכוונת במידה לא מעטה נגד הנצרות הפרוטסטנטית. ואילו לגבי הדיון בדת יוון ביקורת זו ספוח היא שאינו מעלה ואינו מוריד; וספקותי לגבי ערך הספר שלפנינו אינם נובעים אלא מטיב דיונו בדת היוונית בלבד.

כותרת המשנה בשער התרגום העברי מציינת את הספר בתור 'מורה דרך בדת יוון העתיקה'. ואולם לא זו בלבד שהספר לא נועד להיות מורה-דרך כזה (שכן בשער הספר הפולני צויין כי הוא 'סקירה כללית') אלא אף אינו עשוי לשמש מורה-דרך נאמן ומניח את הדעת, כפי שאשתדל להוכיח בהמשך דברי. כמו כן יש לציין, שדברי המתרגם האומר בהקדמתו, כי הספר "נחשב עד היום לאחד מספרי המופת בתולדות הדת היוונית", אין להם על מה לסמוך, שהרי לא נתכוון כלל המחבר לתאר את תולדות הדת היוונית. אדרבה, בספרו זה הוא מסתייג בפירוש מן הגישה ההיסטורית, ודבריו בנידון זה גלויים ומפורשים (עמ' 20): "מטרתו (של המחבר) בחיבור הנוכחי היא שונה: נקודת המבט ההיסטורית מסולקת הצידה; לעומת זאת הנושא כאן הוא, מהותה של הדת היוונית בתקופת פריחתו של העם היווני". אבל מאחר שלא היו ליוונים לא ספרי קודש ולא 'אני מאמין' ואף לא ספרי תיאולוגיה רשמיים, איך נוכל להגיע להבנת מהותה של הדת היוונית — ואפילו לתקופה מסוימת בלבד — אם לא בדרך היסטורית? זילינסקי סבור כי יש רק מוצא אחד והוא גם נראה לו ומניח דעתו בהחלט. "נעביר נא את עצ-

סימנים רבים מעידים על כך שגדלה והולכת ההתעניינות בתרבות היוונית אצלנו; בספרות שלה, בהיסטוריה, במחשבה, באמנות. אבל גם בתוך קהל זה עוד רבים אינם רואים להתייחס בכובד ראש אל דת היוונים העתיקים כאל דת ממש. אינני מתכוון לשורללים את הדת היוונית מעיקרה, משום שאינה מתיישבת עם דתם הם; מתכוון אני לבני אדם שאין בלבם נטייה לשלול שום דת, ואף על פי כן מסופקים הם אם בכלל היתה ליוונים דת הראויה לשמה מבחינה דתית, ושכדאי לאדם מודרני שיתן דעתו עליה. ספקות אלו בטעות יסודם, והטעות כאן פרי של אי-ידיעה. קהל הקוראים הרחב יודע בדרך כלל מעט מאוד, ואולי אינו יודע כלום, על תוצאות עבודתם של המלומדים שחקרו גילויה השונים של הדת היוונית במשך יובל השנים האחרון, והקורא שאיננו מצוי אצל כתביהם של חוקרי תולדות הדת עדיין נוטה לזהות את הדת היוונית עם מיתולוגיה פיוטית, שם מתנהגים האלים לפעמים כפחותים שבבני אדם, ונוהגים מנהגים שאינם מובנים לנו, ונראים לאדם המודרני כאמונות טפלות שאין להן שחר. אין איפוא תימה, שגישה מוטעית זו מביאה לידי פקפוקים, אם בכלל ניסתה הדת היוונית להשיב תשובה ראויה לתשומת לב על השאלות והתמיהות הגדולות העומדות במרכזו המהשבה הדתית מאז ומעולם.

ברור, איפוא, שאנו זקוקים לספרים טובים שיעמידו את העובדות על אמיתותן ויאירו לשאלת הדת היוונית כראוי לה. וצעד ראשון בכיוון זה עשתה הוצאת מס שפרסמה את הספר 'דת יוון' מאת המלומד הפולני המנוח תידאוש זילינסקי, * בתרגומו היפה של ג. אלקושי. הספר כתוב בכשרון ספרותי רב, באהדה, ואפילו באהבה, לעניין שבו הוא דן, וזכה בשעתו שיי-

* בשפתו: Zieliński, ועל כן העתקתי בעברית זילינסקי.

זילינסקי, "הלא הוא הדבר, שלא היה ל'תיאוגוניה' של הסידוס ואף לא לספר קדמון אחר אופי קאנוני. אנו מחוננים ברגש דתי: כל מה שרגש זה אינו סולד מל-קבל — אמיתי הוא, ואילו השאר אינו קיים לגבינו" (עמ' 155). לגבינו אינו קיים, אבל הרי פעם קיים היה לגבי מישוהו, ועובדה זו היא היא שנודעת לה חשיבות לגבי ה'תיאוגוניה'. אנחנו אין אנו יושבים בבית דין של מעלה הן את אמונות בני-אדם מבחינת הנצח. כל מה שאנו מבקשים, במקום זה, אינו אלא להכיר ולהבין את ההשקפות הדתיות שבאו לידי ביטוי ב'תיאוגוניה'. ואם זה מבוקשנו, אין בדברי זילינסקי המור באים לעיל כדי להועיל לנו.

הארכת בזה משום שאני סבור, כי דחיית הגישה ההיסטורית-העניינית בפני הגישה הדתית, האמוציונית נאלית ביסודה, היא אחד מהליקויים העיקריים של הספר כולו; ליקויים שבגללם אין ספר זה, שיש בו הרבה דברים נאים ונכונים, מניח דעתנו, ובאומרי 'ליקויים' אינני מתכוון לטעויות שבעובדות או בפי-רושיהן, אם כי יש בספר גם טעויות כאלה, אך לא כאן המקום לעמוד עליהן. מתכוון אני לחסרונות כל-ליים הגורעים מערכו של הספר כולו משום הבנתה של הדת היוונית. כמה וכמה שאלות נכבדות לא נידונו כלל בספרו של זילינסקי, או שנידונו שלא כראוי, בגלל דרכו המיוהדת. לא אוכל לברר את כולן, אך ברצוני לעמוד בקצרה על כמה מהן, משום שנו-דעת להן, לפי עניות דעתי, השיבות עקרונית להבנת הדת היוונית בכללותה.

לא באה הדת היוונית לעולם במתן אחד, ולא עמ-דה מלהתפתח ולהשתנות במשך תקופה ארוכה מאוד קרוב לאלף וחמש מאות שנה. אופיינית להתפתחות זו ההעפלה ממעמקי הבערות הפרימיטיבית והבאר-בארית למרומי ההישגים הנעלים ביותר של הרוח האנושית. העפלה זו היא פרי של התעצמות רוחנית מודעת, ובלעדיה אין להבין את מהותה של הדת הי-וונית, כי העפלה זו מהותית לא פחות מאשר הישגיה הרוחניים בתקופות השיא שלה. ועל כן אפילו לא נתכוונו לסקור אלא את דתה של תקופת שיא אחת, אי אפשר לנו להסתפק בתקופה זו בלבד. כי לא נבין ואף לא נעריך כראוי את הישגיהם של בני תקופה שלאחר מכן אם לא נדע מה ירשו מאבותיהם ומה הניחו לבניהם אחריהם. כלום נוכל, דרך משל, להבין את פשר המאבק הדתי בטריולוגיה 'אורסטיה' של איס-כילוס אם לא נדע משהו על טיבה של ההשקפה שעמה הוא נאבק ושעליה הוא מתגבר? ולפיכך נראה לי,

מנו, — הוא אומר בעמוד 25 — נוצרים מאמינים מק-רב האינטליגנציה, אל אתונה של המאות ד'—ג' לפסה"נ ונשתדל להשיב על השאלה, מה היתה אמונת-תנו (wíara) אילו חיינו אנו ונשמחנו על צרכיה ביי-מים ההם". * בהמשך דבריו הוא מסביר כי כשם שלא יבין אדם משולל חוש אמונות את האמונות היוונית כך לא יבין את הדת שלה אדם משולל רגש דתי. "הרגש הדתי הוא אותו מטה קסמים, הזע בידנו מדי עוברנו בקרבת הזהב הטהור של האמונה העממית, ולעומת זאת הוא נשאר בלא תנועה בהיתקלו בעופרת ובסיד-קית. בן אדם שנתברך ברגש זה ימצא לו בנקל את דרכו בתוך מבון האגדות והטקסים של יוון הקדומה; ואם רגש זה פגום בו — לא תעמוד לו גם למדנותו המופלגת. כדוגמה שלילית יכול לשמש חיבורו המקיף של אוטו גרופה: זהו חיבור הממצה את הנושא במי-דה שאין למעלה הימנה, וכל מי שעוסק בבעייה שלנו לא ירים בלעדי ספר זה את ידו ואת רגלו. ברם, בס-פר זה תמצא כל מה שתאוה נפשך, חוץ מדת: תוכנו של הספר אינו עשוי לשמש לעולם אוביאקט של אמור-נה לשום אדם" (עמ' 26). כל זה היה אולי טוב ויפה אילו ביקשנו בספר מודרני על הדת היוונית אוביאקט לאמונה חיה, ואולם מה שאנו מבקשים כרגיל בספר כזה אינו אוביאקט לאמונתנו כי אם ידיעה על אותה דת שהיתה פעם דתם של בני אדם שאינם עוד. אך אם נעשה את הרגש הדתי שלנו אבן-בוחן לגבי אמונת-תיהם של אנשים שחיו לפני אלפיים שנה ומעלה, דו-מני במו ידינו נטמון פחים לרגלינו. "האבוקה המ-אירה של הרגש הדתי", שזילינסקי מבקש לעשותה נר לרגלינו, עלולה להיות אור מתעה וסופו להגותנו מן המסילה הישרה. והטעם פשוט: עלולים אנו לטש-טש את התחומים בין מה שהעתיקים האמינו לבין מה שראוי היה שיאמינו; עלולים אנו להיתפס לב-חירה של שרירות בין גילויה של הדת העתיקה: לקרב מה שהרגש הדתי שלנו מזדהה עמו ולדחות מה שהרגש הדתי שלנו סולד ממנו. ואביא דוגמה מאלפת אחת: כידוע, יש בין עלילות האלים המסופרות ב'תיאוגוניה' של הסידוס גם מעשים שלפי מידתם של בני אדם מהוגנים מעשי תועבה הם. "אולם", אומר

* תרגמתי משפט זה מפולנית. בתרגום העברי נאמר במקום זה: "נעביר נא את עצמנו, בתורת אנשים משכילים ועם זה גם מאמינים, לאתונה של המאה החמישית והרביעית לפני הס-פירה הנוצרית, ונשתדל נא להשיב על השאלה: מה היתה דתנו, אילו היינו חיים באותם הזמנים". משפט זה תורגם מאנג-לית (כפי שאמר לי המתרגם).

שאני אפשר לתאר את מהותה של הדת היוונית בתקופת פריחתו של העם היווני מתוך סילוקה של נקודת הרה- אייה ההיסטורית, כפי שעושה זילינסקי. הדת היוונית בתקופת פריחתו של העם היווני עשויה רבדים רבדים, ויש שרישומיהם של יסודות פרימיטיביים מבצבצים בתקופות מאוחרות. ודאי זילינסקי יאמר לנו, כי אלו שרידים הם של אמונות טפלות. אבל כל האמונות הטפלות היו בשעתן אמונות עיקריות, ואין זה מועיל כלום להבנתן אם מכנים אותן בשם 'עופרת וסדקית' ויוצאים בכינוי זה כדי חובת דיון.

ועוד. לפי דרכו המיוחדת בתאור הדת היוונית מוכח רח זילינסקי לדון בעיקר באמונה. הקורא יזכור, כי זילינסקי מבקש לתאר את הדת היוונית בדרך של מתן תשובה לשאלה ההיפותטיטית: מה היתה אמונתו של נוצרי מאמין אילו היה מעביר עצמו לאתונה של המאות ד'ג' לפסה"נ (או המאות ה"ד', לפי הנוסח האנגלי). אבל האמונה אם גם עיקר הדת היא אינה כל הדת. יש לזו גם פולחן, ואמונה ופולחן אינם דבר אחד. ובענייני פולחן דברי זילינסקי מעטים וקלושים. נדמה לי, כי לאמיתו של דבר אין לבו ודעתו לפולחן היווני, משום שכאן המשקע המרוכז ביותר של 'הסיגים', האלה שהרגש הדתי המודרני סולד מהם. בפולחן נשתמרו מנהגים קדומים שהדורות המאוחרים שוב לא הבינו את משמעותם האמיתית, ולכן בדו סיפורים איטילוגיים כדי לתת טעם להוייתם. אבל גם מבעד לערפל האיטילוגי ניכרים עוד היסודות המאגיים שנשארו בפולחן אף בתקופה מאוחרת. ודאי, יש המנסים, וזילינסקי עמם, לפרש את כל הטקסים הריטואליים כסמלים בלבד, ברם פירוש כזה דרוש הוא ולא פשוט. העובדה בעינה עומדת, כי בטקסים של שלושת החגים העיקריים, של זוס, דמטר, ודיוניסוס, שרדו יסודות מאגיים ברורים.*

אך המאגיה לא תיזכר בספר של זילינסקי. רק על המכשפות התיסאליות, המבקשות להגות בלחשיהן את הלבנה ממסלולה, הוא אומר: "כאן אנו עומדים בתום מעשי פשע, שבצדק מבערים אותם בכל מדינה מתוקנת" (עמ' 38). וזה מה שהיה לו לומר בפרשה זו. ההשקפה העיקרית של הספר שלפנינו היא, שלפי דת היוונים מתגלה האל ביופי, בטוב ובאמת. לשלוש ההתגלויות הללו של האלהות נתונים שלושה פרקים שהם במרכזו של הספר כולו. לדעת זילינסקי היווני

* תאור תמציתי של עניינים אלו ימצא המעיין בספרו של GILBERT MURRAY: *Five Stages of Greek Religion*, פרק א' (הוצאת Thinker's Library)

הוא האחד והיחיד אשר על השאלה: מהי דמות האל? השיב: האל מתגלה ביופי. "תשובה אחרת — הוא אומר — היתה בלתי אפשרית, לאמיתו של דבר: אין בעולם ארץ יפה כהלאס — — די היה שהאדם יגיע לכלל הכרת היופי של הטבע, והתשובה היחידה הנאותה כבר תציץ ותעלה מאליה" (עמ' 69). חוששני, כי מרוב התפעלותו נוטה זילינסקי לייחס ליוונים העתיקים את רחשי-הרוח הרומאנטיים שלו עצמו, ואינו מנסה לחדור לכל עומקם של הדברים. שומה עלינו לזכור כי בשעה שאנו מדברים על אלי יוון בעלי הדמויות היפות, הרינו מדברים על אלי הדת האולימפית בלבד הידועים לנו בעיקר מן האפוס ומן האמונות הפלאסטיות. בצורתה הידועה לנו מנוסחת דת זו לא ע"י תיאולוגים ופילוסופים ואף לא על ידי מאמינים מקרב פשוטי העם, כי אם על ידי משוררים ופסלים. והאלים המרתקים ביפיים הקלאסיים הם ילידי בית-היוצר של הפסל ודמיונו של הפייטן, כדברי גילברט מארי. * גדולי האמנים הם שהעניקו לאליהם האנתרופומורפיים את יפיים האסתטי. ועשו זאת לא מתוך הכרת יופייה של ארץ יוון, כי אם מתוך שאיפה לבטא את השלימות. כי בתפיסתו של היווני היופי הוא, כדבר המובן מאליה, גילוי של שלימות. האידיאלים החברתיים של היוונים מצאו את ביטויים, בין היתר, גם באליהם.

לאור האופי האידיאלי של האלים האנתרופומורפיים מובן מדוע כל כך נתקשתה (ולאמיתו של דבר — נכשלה) הדת האולימפית בפתרון שאלת "צדיק ורע לו, רשע וטוב לו". בעייה זו היתה קשה לה יותר מאשר לדתות מסוגים אחרים. שהרי, למשל, בדת שכל עיקרה הוא יחס ריטואליסטי, או מאגני, נכון כלפי כוח אלמנטארי שאין מייחסים לו תבונה ורגש, אין בכלל מקום לשאלת התיאודיציה. ואילו כשמייחסים לאל לא רק דמות אדם כי אם גם תבונה ומידות מעין התבונה והמידות של בני אדם, לא קל למצוא מפלט מספקות ואכזבות במאמר, כי לא כדרכי אנוש דרכיו ומידותיו מי יבינן. ומאחר שכך הדבר, אפשר היה להודות במציאות האלים ואף על פי כן לכפור לא בהשגחה פרטית בלבד, אלא גם בהנהגה אלוהית של העולם בכלל. עניין אחר, שחשיבותו מרובה וחסרונו מוחש בדיון על הצדק האלוהי בספרו של זילינסקי, הוא בירור מהותה ותוצאותיה של *hybris* — ההתנשאות הגאונית מעל לסייג שהוצב לכל אדם ולכל דבר. 'היב-

* בספרו הנ"ל עמ' 12: *gods of the artist's work and the romance-maker's imagination*

בספר זה, אם ברצונו להכיר ולהבין את דת יוון. אפי-
שר ללמוד ולהפיק תועלת רבה מספרו של זילינסקי
בתנאי שבצדו יעיין הקורא בספרים אחרים על אותו
הנושא, ושמידתם אינה כמידתו. והלוואי שנראה אותם
בקרוב בספרותנו.

ריס' וכל הכרוך בה מושג מרכזי בהשקפת-עולמו של
היווני, וחבל שלא עמד עליו המחבר.

לא לשם התעצמות הארכתי בדברי פולמוס, כי אם
על מנת להראות שאין הקורא העברי יכול להסתפק

מפת ארץ-ישראל ותולדותיה

מאת דוד עמירן

יצחק שטנר : מפת ארץ ישראל ותולדותיה. מוסד ביאליק, ירושלים, תשי"א. 204 עמודים ועוד 16 לוחות

זאת : בזמנים מסוימים, ובפרט בימי-הביניים, היתה
למעשה הכרטוגראפיה של ארץ-ישראל כמעט הכר-
טוגראפיה היחידה בכלל, או לכל הפחות שדה-פעולתה
העיקרי של הכרטוגראפיה והגורם החשוב ביותר
בהתפתחותה".

שטנר מבהיר איפוא את התפתחות הכרטוגראפיה
על פי דוגמאות ארץ-ישראליות לפי שלביה החשובים
ביותר, ולפעמים נראה, שהרחיק לכת ומוסר בספרו
כעין תקציר ההיסטוריה של הכרטוגראפיה המערבית
על רקע תולדות מפות ארצנו.

אחר פרישתו את המצע על יסודות מחקרו ומטרתו
מנתח המחבר את החשובות שבתעודות הכרטוגראפ-
יות. ניתוח זה מתבסס לא רק על לימוד הספרות המ-
סועפת והמפות מכל התקופות שנתפרסמו במקומות
רבים, אלא גם על חקירה ובדיקה בכמה מאוספי המ-
פות החשובים, כספריה של המוזיאון הבריטי וזו של
החברה הגיאוגראפית המלכותית בלונדון, ספרית
הבודליאנה באוקספורד, ובמידה לא מועטה גם אוספי
הספריה הלאומית שלנו; — ושוב אנו עומדים בצער
על גודל האבדה הזמנית בהימנע מאתנו כרגע השי-
מוש באוצרות שעל הר הצופים.

נזכיר כאן רק כמה מן המפות המרובות שאותן מת-
אר ומנתח המחבר : למשל את טבלת פויטינגר ; היא
מרשם-דרכים רומי, מפות היירונימוס המפורסמות, או
מפת מידבא, אותה מפה ציורית מפורסמת מסוף המאה

הקורא העברי יכיר טובה לד"ר שטנר על עבודתו המ-
מושכת והשקדנית בעיבוד מחקר יסודי זה, הפורש
לפנינו את תולדות הכרטוגראפיה של ארץ-ישראל
מימי קדם ועד לשלהי המיפוי המודרני בסוף המאה
הקודמת. העניין הרב שהיה לידיעת ארץ-הקודש בכל
הזמנים ובקרב כל עמי תרבות המערב הביא לכך,
"שארץ ארץ בעולם אשר תוכל להשתוות לארץ-ישראל
מבחינת רציפות תיאורה במפות, שכן לה ניתן ביטוי
מפתי בהמשך בלתי-פוסק כמעט גם בימים שבהם
היתה הכרטוגראפיה בשפל המדרגה, כגון בימי-הבי-
ניים". והמחבר מוסיף ואומר : "תולדות הכרטוגרא-
פיה של ארץ-ישראל, אשר תטפלנה ביסודות התיאור
הכרטוגראפי העיקריים, וכן בהתפתחותם של תיאור
מבנה הנוף ושל היסודות המתמטיים-האסטרונומיים,
על לשון-הסמלים והסימנים והחוקים המיוחדים שסיג-
לה לעצמה לשון זו — תולדות כאלה עשויות איפוא
לשמש ממילא מעין סקירת-התך בהתפתחותה של
הכרטוגראפיה בכלל, ומכמה בחינות — אפילו מעין
תקציר של תולדות הכרטוגראפיה הכללית. בייחוד יהי-
יה הדבר נכון, אם ניתן דעתנו על-כך שארץ-ישראל
לא זו בלבד ששימשה שדה ניסויים לאמצעים הטכ-
ניים שהומצאו בתיאורי ארצות אחרות, אלא שלעתים
קרובות היתה גם למקור המצאות טכניות חדשות
ודרכי-תיאור חדשים, שהוכנסו לראשונה דווקא במ-
פות הארץ ומהן הועתקו לתיאור ארצות אחרות. אף